

Overbibliotekaren ved Statsbiblioteket i Aarhus Emanuel Sejr har i Anledning af Aarhus Stiftsbogtrykkeris Flytning til nye og moderne Lokaler skrevet en interessant Oversigt over denne snart 150 Aar gamle Virksomheds Historie: *Aarhus Stiftsbogtrykkeri. Et Bidrag til Dansk Provinsbogtryks Historie* (Aarhus 1937).

Det maa hilses med Glæde, at Aarhus Stiftsbogtrykkeri har bekostet dette Værks Udarbejdelse, at det har henvendt sig til en kyndig Mand og givet ham frie Hænder til Arbejdets Planlæggelse og endelig udsendt det i et smukt og stateligt Udstyr. I dansk historisk Litteratur findes kun meget faa og spredte Bidrag til Bogtrykkerkunstens Historie i Provinsen. Bedst kan man sammenligne det her udkomne Værk med L. Chr. Nielsens Bog om Bogtrykkerkunstens Historie i Odense (Fra Johan Snell til vore Dage. Odense 1908), men det udmærker sig ved en langt dybere gaaende Undersøgelse af det arkivalske Stof og ved større Oversigt og bedre Bearbejdelse af det inddragne Materiale. Foruden at give en Oversigt over Trykkeriets Historie yder Bogen et værdifuldt Bidrag til den ligesaa forsømte ældre, danske Provinspresses Historie. Sagen var jo den, at det var en umulig Opgave i ældre Tid at gøre et Bogtrykkeri til en lønnende Forretning, uden at der til Trykkeriet var knyttet et Avisprivilegium. Fra 1794 og helt til vore Dage (1920) blev Aarhus Stiftstidende og Stiftsbogtrykkeriet drevet af den samme Ledelse, og Bogtrykkeren var samtidig aktiv Journalist og ledende Redaktør. I Niels Lund og i A. F. Elmquist (St. St. Blichers nære Ven og gode Støtte) fik Bogtrykkeriet Mænd, der var istand til at bestride begge Stillinger, medens cand. polit. Funch Thomsen først og fremmest var Redaktør og hans Søn alene Bogtrykker. — Som Tillæg til Bogen følger en Række af de vigtigste benyttede Akter.

Harald Jørgensen.

I 1937 udsendte Prof Fr. Mager andet bind af det store værk om det sønderjydske kulturlandskabs udviklingshistorie: *Entwicklungsgeschichte der Kulturlandschaft des Herzogtums Schleswig in historischer Zeit*. I første bind (anmeldt i H. T. 10. rk., II. bd., 394ff.) behandlede prof. Mager Østkysten og Mittlandet indtil udskiftningstiden. I det foreliggende bind føres fremstillingen op til nutiden. Et planlagt tredje bind skal omfatte Marskegnene i historisk tid.

Andet bind er delt i 2 dele med skel ved 1864, dog saaledes at der i anden del for Nordslesvigs vedkommende sluttes af ved

1920, men for Sydslesvig først i 1929. Det virker ret ejendommeligt, at bogen ikke desto mindre slutter med et par politisk farvede bemærkninger om de økonomiske forhold i Nordslesvig siden 1920. Den danske udstykningsbevægelse mistænkeliggøres ganske uberettiget, og der fremsættes den urigtige paastand, at tyske bønder i marsken i den grad blev belastet med afgifter ved afvandingen, at de maatte sælge en del af deres jord for at kunne beholde resten.

Prof. Mager begynder sin fremstilling med et overordentlig mørkt billede af det sønderjydske landbrugs tilstand ved midten af det 18. aarh. Markerne var forsømte, besætningerne daarlige og jorden udpint. Det gjaldt baade Østkyst og Midtland, baade bøndergaarde og statsdomæner, og paa godserne stod det ikke stort bedre til. Driftsudbyttet kunde ikke forrente jordkapitalen, og i dette forhold finder prof. Mager aarsagen til godsejernes vilighed til at deltage i landboreformerne. Grunden til den uheldige tilstand maatte søges i det forældede landsbyfællesskab og forudsætningen for fremgang var udskiftning.

Billedet er utvivlsomt alt for mørkt og har ikke almengyldighed. Paa godserne var en moderne drift forlængst indført; mælkeribruget, der blev drevet af »hollændere«, stod højt, det holstenske koppelbrug var udbredt og efterlignedes ude omkring, bl. a. i Danmark. For bønderne var der stor forskel fra egn til egn. I Nordslesvig og i Angel var der flere steder i første halvdel af det 18. aarh. en ikke ringe velstand blandt bønder, og naar udskiftningen, som prof. Mager selv senere gør rede for, i nogle egne var vidt fremskredet, saa er det et vidnesbyrd om, at det ikke var helt saa galt endda. Andre steder kunde det staa sløjt til, f. Eks. hvor livegenskabet raadede eller paa heden.

Efter en omtale af reformdrøftelserne med et interessant billede af foregangsmanden provst Lüders i Lyksborg og en rede-gørelse for de spredte forsøg paa hedeopdyrkning giver prof. Mager en skildring af udskiftningen, en skildring, der hverken i indhold eller omfang svarer til den betydning, prof. Mager tillægger denne reform.

Fremstillingen bygger i det væsentlige paa litterært stof, mens de righoldige arkivalske kilder kun i ringere grad er benyttet. Det vil føre for vidt at undersøge prof. Magers fremstilling i forhold til arkivmaterialet, her skal kun omtales forholdet til den forhaandenværende litteratur.

Den tidlige udskiftning i Sønderjylland, der begynder i slutningen af det 16. aarh., har adskillige gange været behandlet. Men prof. Mager har valgt at bygge sin forklaring af aarsagerne

til den tidlige udskiftning paa en lidet værdifuld afhandling fra 1830 af en landmand fra Angel: hvor jorden var god og hvor godsdriften var stærkt udviklet som i Angel, Svansen og Dänischwohld begyndte udskiftningen først, idet bonderne fulgte godsernes forbillede, men i Nordslesvig med den ringere udviklede godsdrift kom udskiftningen senere. Henvisningen til Svansen og Dänischwohld og karakteristiken af forholdene i Nordslesvig staar for prof. Magers egen regning. Forholdet er imidlertid det, at udskiftningen i de to sydlige landskaber kommer ret sent, som fremhævet af Dr. Jens Jessen i hans afhandling om godsdriftens udvikling i hertugdømmerne. (Denne afhandling synes helt at være undgaaet prof. Magers opmærksomhed.) I Nordslesvig kom udskiftningen derimod ret tidligt, hvad der bl. a. er nævnt af Sering, i det store værk om arveret og agrarforfatning i hertugdømmerne; dette værk citeres ellers ret ofte af prof. Mager.

»Økonomisk Magazin«, hvori sønderjydske forhold ofte omtales, er ikke benyttet, og heller ikke »Vider og Vedtægter«, der trods daarlig udgivelse, dog er en betydningsfuld kilde. Det gælder baade den danske samling og de af Nerong udgivne fra Flensborg amt. Et grundigere studium af Mejborgs bog om slesvigske bondergaarde vilde have givet stof til bedre belysning af de almene økonomiske forhold og til de ejendommelige overgangstilstande, der fulgte med den gradvise udskiftning.

De enkeltteksempler, der nævnes, stammer med en enkelt ikke typisk undtagelse (øen Aarø) fra Midtlandet, hvor udskiftningen falder gennemgaaende sent og foregaar paa en ganske anden maade end paa Østkysten.

De andre reformer, livegenskabets afskaffelse og domænegårdernes udstykning, skildres efter de gængse fremstillinger.

Som i første bind er omtalen af skovens forhold det mest vellykkede. Man føler, at skoven i særlig grad har haft forfatterens interesse. Skovens tilbagegang, hvis aarsager saa omfattende er dokumenteret i første bind, fortsatte ind i det 19. aarh. Skovprocenten skal i 1770 have været ca. 7,7, men sank intil 1846 til ca. 4. Disse tal maa dog tages med alt forbehold, da meget af det, der i 1770 regnedes for skov, var saa aabent, at det næppe fortjente denne betegnelse, mens i 1846 den moderne skovdrift var indført.

Regeringens gamle kamp mod skovodelæggelsen kronedes endelig i det 19. aarh. med held, og man søgte ved naaletræsplantager paa hidtil uudnyttet hede at udligne noget af tabet. Allerede i slutningen af det 18. aarh. forsøgte man sig med den

slags plantager, men man beherskede ikke teknikken og resultaterne blev i første omgang kummerlige. Man afhuggede eller afbrændte lyngen og harvede naaletræsfroet ned i den raa hede. Kun faa planter fik slaaet rod inden lyngen igen voksede sig tæt. Dog blev der i de første aartier af det 19. aarh. gjort en begyndelse til en del af de store plantager i Sønderjylland.

I et kapitel om landskabsbilledets forandring omtales udflytningen, der særlig paa midtlandet havde været omfattende. 15—20 % af samtlige brug skal være blevet udflyttet her. Yderligere store forandringer i landskabsbilledet fulgte med afvanding- og inddæmningsarbejder og ved samfærdselsmidlernes udvikling siden 1840'erne, da baade jernbanebyggeriet og anlæggelsen af de store chausseer paabegyndtes.

Tiden efter 1864 behandles med samme inddeling af stoffet. Udviklingstendensen mod stadig mere intensiv drift er den samme som før, men man sporer dog især med hensyn til jordforbedringsarbejde og plantning et noget større statsinitiativ, ligesom ogsaa provinsen gjorde en kraftig indsats. Mergling og dræning blev stærkt fremmet, særlig paa midtlandet tog udviklingen fart, og forskellen i driftsresultater sammenlignet med Østkysten blev stadig mindre. Her var den daarlige jordfordeling, der var en følge af den tidlige udskiftning, en hæmning for en rationel drift. En lov af 1876 gav mulighed for en forbedring af forholdene, men gennemgribende blev dens virkning ikke.

Brugenes antal forøgedes de fleste steder noget, men gik f. eks. i Tønder amt tilbage. Landskabsbilledet forandredes yderligere ved samfærdselsmidlernes, særlig de smalsporede lokalbaners udbygning.

Andet bind staar ikke maal med første, der rummede et stort nyt materiale fremdraget af arkiverne. Andet bind virker mere som et oversigtsværk, der samler mange oplysninger, men svækkes ved en paafaldende usikkerhed i bedømmelsen af den foreliggende litteraturs værdi. En noget større mistillid til det trykte ord havde været paa sin plads.

Troels Fink.

I den af Gesellsch. für Schlesw. Holst. Geschichte udgivne Skriftrække »Quellen und Forschungen« har den unge Historiker Paul Koopmann i 1939 offentliggjort en Studie (Bind 23): *Deutsch- und Dänisch um die Wende des 18. Jahrhunderts. Das volkliche Werden in den weltanschaulichen Spannungen des deutsch-dänischen Gesamtstaates (1770—1814)*. Bogen viser megen Kend-